Piotr Szreniawski¹

Pedagogika jako metafora ustrojodawstwa

Słowa kluczowe: pedagogika, ustrojodawstwo, prawo, metafora

Keywords: pedagogy, constitution-making, law, metaphor

Streszczenie

W doktrynie prawa konstytucyjnego metafory pojawiają się w wielu analizach rozwiązań ustrojowych. Pedagogika może być używana jako metafora ustrojodawstwa ze względu na liczne podobieństwa między procesem nauczania i tworzeniem ustroju państwa. Dostrzegać należy dużą rolę uczenia się w procesie tworzenia przepisów prawa. Oddziaływanie pedagogiczne prawa obejmuje wpływanie na zachowania poszczególnych osób i społeczeństwa.

Abstract

Pedagogy as a metaphor for constitution-making

In the doctrine of constitutional law, metaphors appear in many analytic works. Pedagogy can be used as a metaphor for constitution-making because of many similarities between the teaching process and the formation of constitutional law. One should recognize the great role of learning in the process of creating legal regulations. The pedagogical impact of law includes influencing the behaviour of individuals and of the society.

¹ ORCID ID: 0000-0002-3448-0298, doktor habilitowany, Katedra Prawa Administracyjnego i Nauki o Administracji, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. E-mail: piotr.szreniawski@mail.umcs.pl.

Istnieje wiele metafor używanych do przedstawienia zagadnień związanych z prawem konstytucyjnym. Pojęcie ustroju wywodzi się z architektury, rolę konstytucji może pozwolić zrozumieć metafora szkieletu, od środka nadającego kształt organizmowi. Porównanie państwa do organizmu jest tak oczywiste, że mówienie o głowie państwa nie budzi zdziwienia, podobnie jak często niedostrzegalny jest metaforyczny wymiar pojęcia organu.

Pedagogika może być uznawana za naukę związaną z wychowaniem², ale od dawna wątki dotyczące wychowania łączą się z kwestiami z zakresu nauczania, a pojęcie pedagoga w dużym stopniu zbliżone jest znaczeniowo do pojęcia nauczyciela, chociaż wyczuwać możemy określone różnice, jeśli chodzi o kontekst używania tych pojęć³. W pedagogice często używane są metafory⁴, ale czy pedagogika może być metaforą ustrojodawstwa? Podobieństwa pedagogiki do polityki prawa opierają się na dążeniu do uzyskania określonych społecznych celów przez każdą z nich, ale także mogą być dostrzegane w kontekście wielu szczegółowych zagadnień. Pomiędzy klarownością wykładu nauczyciela i zrozumiałością tekstu prawnego istnieje podobieństwo⁵. Oczywiście cele społeczne osiąmane przez system szkolny i system prawny (takie jak utrzymywanie nierówności albo wyrównywanie szans) nie są jedyne podobieństwami pomiędzy tymi systemami. Osadzenie obu systemów w społeczeństwie wpływa na ich codzienne działanie, jak i na kwestie organizacyjne. Metafory zawarte są w przepisach prawa, ale także samo mówienie o prawach – choćby w kontekście posiadania, przekazywania czy używania prawa – jest metaforycznym postrzeganiem praw jako rzeczy⁶.

² R.K. Shah, *Conceptualizing and Defining Pedagogy*, „IOSR Journal of Research & Method in Education” 2021, t. 11, nr 1, s. 8.

³ C. Watkins, P. Mortimore, *Pedagogy: What Do We Know?*, [w:] *Understanding Pedagogy and its impact on learning*, red. P. Mortimore, Londyn 1999.

⁴ S. Carter, R. Pitcher, *Extended metaphors for pedagogy: using sameness and difference*, „Teaching in Higher Education” 2010, t. 15, nr 5, s. 582.

⁵ P.D. Khedkar, P. Nair, *Transformative Pedagogy: A Paradigm Shift in Higher Education*, 3rd International Conference on Multidisciplinary Research & Practice, 2016, t. IV, nr 1, s. 333.

⁶ A. Imamović, *Metaphor and metonymy in legal texts*, „Jezikoslovje” 2013, t. 14, nr 2–3, s. 299.

Pedagogiczne znaczenie prawa stanowionego dostrzegane jest od starożytności⁷, również rola edukacji społeczeństwa w zakresie prawa dla odpowiedniego funkcjonowania państwa także jest zauważana⁸. Wykorzystanie pojęcia pedagogiki do analizy ustrojodawstwa opierać się może nie tylko na znaczeniu nauki dla funkcjonowania państwa, ale także na wielu podobieństwach, istniejących między uczeniem się i tworzeniem prawa, w tym prawa ustrojowego. Oczywiście wskazane podobieństwo nie jest jedynym elementem, łączącym zagadnienia związane z prawem konstytucyjnym i ze szkolnictwem – zauważalne są choćby podobieństwa statutu szkoły do konstytucji pisanej, a znaczenie osobowości jednostek piastujących poszczególne funkcje jest nie do przecenienia zarówno w aparacie państwa, jak i w szkolnictwie. Koncepcja prawodawstwa jako uczenia się może być postrzegana jako część teorii rywalizacji hierarchii, odnosząca się do budowania systemów norm, ale może także być używana samodzielnie.

Ustrój polityczny obejmuje zagadnienia doboru elit, podobnie jak system nauczania związany jest z promowaniem do kolejnych etapów edukacji. Oba systemy współtworzone są przez ludzi, zawierają elementy zachęcające do określonych zachowań, a do innych zniechęcające, oba oddziałują także na poglądy. Role jednostek w każdym z tych systemów mogą być ważnym elementem określającym tożsamości.

Za ustrojodawcę można uznać tego, kto nadaje konstytucję, jednak można zastanawiać się, na ile takie podejście odnosi się do konstytucji pisanych, i na ile ustrojodawcą musi być konkretna osoba czy też konkretny podmiot. Ustrojodawca metaforycznie może być postrzegany jako Wielki Pedagog, ale także jako założyciel szkoły, czy też jako reformator systemu edukacji. O ile w przypadku króla, nadającego konstytucję, konstrukcja ustrojodawcy wydaje się klarowna, o tyle w przypadku działalności takich ciał, jak Konstytuant, przyjmowania konstytucji w referendum, lub też uznawania za konstytucję istniejących praw i zwyczajów regulujących ustrój, można zastanowić się nad możliwością wprowadzania określonych metafor, ułatwiających wyobrażenie sobie zarówno procesu tworzenia konstytucji, jak i podmiotu, który tę konstytucję tworzy.

⁷ Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, Warszawa 1982, s. 393.

⁸ A. Dudak, *Istota i znaczenie edukacji prawnej w kształtowaniu społeczeństwa otwartego*, „Przegląd Pedagogiczny” 2014, nr 2, s. 67.

Metaforyczna symbolika ułatwia nazwanie zjawisk trudnych do bezpośredniego wyobrażenia. Z drugiej strony, ograniczanie analizy zjawiska tylko do poziomu metaforycznego może prowadzić do niedostrzegania złożoności konkretnych sytuacji, stąd w wielu wypadkach służyć powinny tylko przy skrótowym wskazywaniu problemu, a nie podczas rozbudowanych przemysleń⁹. Metafory są powiązane z kulturą, w ramach której są wykorzystywane do komunikacji¹⁰. Podczas procesu edukacji, zjawisko metafory ukazywane jest najczęściej w odniesieniu do poezji, przy częstym pomijaniu jej znaczenia w codziennej komunikacji czy w nauce¹¹.

Metafora umowy społecznej łączy wątki konstytucyjnoprawne i dotyczące pedagogiki, związane z rozpoczynaniem uznawania określonych reguł¹². W doktrynie prawa konstytucyjnego różnych krajów wykorzystywane są metafory, choćby metafora „efektu mrozącego”, związanego z ograniczeniem wolności słowa¹³ czy metafora Wielkiego Brata, rozumianego jako władza posiadająca informacje dotyczące życia prywatnego obywateli¹⁴. Muzyczna metafora harmonizacji może odnosić się do upodabniania systemów nauczania, jak i przepisów prawa w różnych krajach, a metafora uczenia się przez państwa i ich prawodawców także może obejmować harmonizację przepisów¹⁵.

Metafora uczenia się jest pokrewną, ale odrębną metaforą od metafory pedagogiki¹⁶. Pedagogika – nastawiona na osiągnięcie celów społecznych – może

⁹ J. Ebbesson, *Law, Power and Language: Beware of Metaphors*, „Scandinavian Studies in Law” 2008, t. 53, s. 267–268.

¹⁰ E.V. Budaev, A.P. Chudinov, G. Trubina, *Conceptual Metaphor in Educational Discourse*, „Biosciences Biotechnology Research Asia” 2015, vol. 12(1), s. 565.

¹¹ E. Botha, *Why metaphor matters in education*, „South African Journal of Education” 2009, t. 29, s. 441.

¹² D. Pietrzyk-Reeves, *Podstawy zgody i dyskursu publicznego w koncepcji umowy społecznej Jana Jakuba Rousseau*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2011, t. 3, s. 342.

¹³ M.R. Smith, *Levels of Metaphor in Persuasive Legal Writing*, „Mercer Law Review” 2007, t. 58, nr 3, s. 922.

¹⁴ D.J. Solove, *Privacy and Power*, „Computer Databases and Metaphors for Information Privacy” 2001, t. 53, s. 1413.

¹⁵ R.A. Macdonald, *Three Metaphors of Norm Migration in International Context*, „Brooklyn Journal of International Law” 2009, t. 34, nr 3, s. 649.

¹⁶ A. Gemel, *Codziennosc metafory w perspektywie kognitywistycznej. Próba krytycznej analizy*, „Nauki o wychowaniu. Studia interdyscyplinarne” 2016, nr 1, s. 183.

być odróżniana od edukacji, nastawionej na przekazywanie wiedzy¹⁷, choć oczywiście oba te wymiary oddziaływania łączą się ze sobą. Niestety często system edukacji nastawiony jest na zachęcanie do przyjmowania postawy konformistycznej i na ograniczanie samodzielnego myślenia – odnosi się to przede wszystkim do jednostek i grup społecznych położonych niżej w hierarchii społecznej¹⁸. Niekiedy nauczyciel w zachowaniach wobec ucznia przypomina krytycznego rodzica – co może wywoływać zarówno reakcje związane z uległością, ale także z buntem – jawnym bądź ukrytym¹⁹.

Często potrzebne jest określone negocjowanie znaczeń, które może przybierać postać wyjaśniania, jak dane zagadnienie jest przez kogoś rozumiane, ale możliwe jest także współtworzenie danego sposobu rozumienia przez osoby rozmawiające²⁰. Dla istnienia organizacji uczącej się konieczne jest nie tylko skupianie na indywidualnym rozwoju poszczególnych osób, ale także na budowaniu wspólnej wizji czy też rozwijaniu u jednostek myślenia systemowego, związanego z funkcjonowaniem organizacji²¹. Państwa uczą się tworzyć ustrój w procesie trwającym pokolenia – przykładowo wnioski z losów Republiki Weimarskiej mogą być znalezione w treści Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec²².

Nauczyciel bierze udział w procesach socjalizacji dzieci, nie tylko stając się wzorcem, ale także hierarchizując wartości²³. W ramach behawiorystycznego myślenia o edukacji, sukcesem jest takie sterowanie uczniem, aby umiał on bezbłędnie wykonywać zadania²⁴. Istnieje wielopłaszczyznowa korelacja pomiędzy stylami nauczania a stylami uczenia się – można dostrzegać zarówno bazowanie na własnych sposobach uczenia się podczas nauczania, jak też

¹⁷ G. Hinchliffe, *Education or Pedagogy?*, „Journal of Philosophy of Education” 2001, vol. 35, nr 1, s. 31.

¹⁸ P. Freire, *Pedagogy of the oppressed*, Continuum, Nowy Jork–Londyn 2005, s. 155.

¹⁹ D. Pankowska, *Nauczyciel w perspektywie analizy transakcyjnej*, Lublin 2010, s. 143.

²⁰ G. Lakoff, M. Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago–Londyn 1980, s. 231.

²¹ J. Kordziński, *Nauczyciel, trener, coach*, Warszawa 2013, s. 231.

²² J.W. Ochmański, *Teoria sytuacjonizmu w zastosowaniu – Prusy i Rzesza przed Trybunałem Państwa*, Poznań 2020, s. XXX.

²³ M. Piorunek, *Nauczyciel-wychowawca (nie)wspierający ucznia – o znaczeniu nauczycielskich kompetencji społecznych*, Poznań 2020, s. 21.

²⁴ I. Kopaczyńska, *Pedagogiczna kategoria błędu. Teoretyczne konteksty – praktyczne inspiracje dla edukacji wczesnoszkolnej*, Kraków 2020, s. 37.

próby dostosowywania sposobu nauczania do wykorzystywanego przez inne osoby stylu uczenia się, lub pozostawianie określonej swobody co do wykorzystywanych sposobów uczenia się²⁵. Złożoność oddziaływań na nauczyciela nakazuje pamiętać, że w nauczaniu liczą się nie tylko kompetencje nauczycielskie, ale że np. na sposoby uczenia wpływają wymogi biurokratyczne, oczekiwania rodzin uczniów czy szeroko rozumiane nawyki społeczne²⁶.

Współczesne algorytmy wyrabiają sobie intuicję, umożliwiającą przewidywanie i wpływanie na zachowania jednostek²⁷. Ustrojodawstwo musi opierać się na umiejętności przewidywania skutków poszczególnych rozwiązań, a poszczególne państwa zbierają informacje o rzeczywistości społecznej m.in. poprzez działania służb specjalnych. Pedagogiczna metafora ustrojodawstwa nakazuje dostosowywanie ustroju i działań organów władzy do zdobywanej wiedzy²⁸.

Teoretyczny wymiar pedagogiki i rozważania teoretyczne nad zagadnieniami ustrojowymi mają wielkie znaczenie, jednak brak ogólnej teoretycznoprawnej refleksji nad szczegółowymi zagadnieniami dotyczącymi konkretnej gałęzi prawa nie musi być oceniany krytycznie, istotne jest znaczenie budowania teorii ściśle odnoszących się do danych zagadnień praktycznych²⁹. Podobnie w wielu wypadkach to zaangażowanie nauczyciela i osobisty przykład, a nie uświadamianie sobie stosowanych teorii, wpływają na efekty nauczania i na postrzeganie systemu szkolnego.

Przykład w treści ustawy zwykle ma wyjaśniać, jak rozumieć dane wyrażenie³⁰. Przykład władcy – zarówno historycznego, jak i działającego współcześnie – oddziałuje na wyobrażenia na temat państwa, stając się punktem odniesienia dla rozważań i dla zachowań jednostek. Niekiedy nawet wzorce

²⁵ H.A. Awla, *Learning Styles and Their Relation to Teaching Styles*, „International Journal of Language and Linguistics” 2014, t. 2, nr 3, s. 244.

²⁶ R. Schulz, *Całość i struktura jako kategorie systemowego oglądu edukacji*, Kraków 2020, s. 124–125.

²⁷ S.L. Stadniczeńko, P. Zamelski, *Pedagogika prawa – Pomoc w zrozumieniu prawa i sensu życia*, Warszawa 2020, s. 137.

²⁸ J. Elster, *Forces and Mechanisms in the Constitution-Making Process*, „Duke Law Journal” 1995, t. 45, s. 372.

²⁹ Ł. Pohl, *Struktura normy sankcjonowanej w prawie karnym*, Poznań 2007, s. 68.

³⁰ A. Kubik, *Przykład. Dydaktyczny składnik ustawodawstwa – Studium empiryczne*, Toruń 2006, s. 42.

władców z innych państw oddziałują na wyobrażenia dotyczące pożądanых cech przywódców, podobnie jak elementy ustrojów różnych państw nie tylko wpływają na postrzeganie tychże państw, ale również stają się wzorcem.

Przenikanie kultury prawa stanowionego i kultury *common law*³¹, może być postrzegane jako zjawisko zbliżone do uczenia się. Jednakże same procesy stanowienia prawa i orzekania na podstawie precedensu jak najbardziej są powiązane z uczeniem się – zarówno w odniesieniu do wcześniejszych rozwiązań, jak też w zakresie dostrzegania zmian społecznych. Świadomość własnej metody może owocować także zdolnością do utrzymywania określonej odrębności³². Zmiany, dokonywane przy pomocy przepisów prawa, czy też związane z przełamywaniem precedensu, mogą wynikać z pozaprawnych źródeł, choćby powiązanych z ideologiami czy z kwestiami interesów poszczególnych podmiotów, i w pewnym zakresie postrzegać je można jako kwestie wewnątrzustrojowe, jednakże szereg nawet drobnych zmian może być w sumie postrzegany jako zmiana na poziomie ustrojowym. Pedagogika wpływa na formy i treści nauczania społeczeństwa o istniejących wyobrażeniach na temat rzeczywistości społecznej i ustrojowej, niekiedy nie tylko akceptując, ale także promując określone rozwiązania. Jednakże dążenie do kompleksowego zrozumienia określonych zagadnień wymaga zwykle poznawania wielu różnych – często sprzecznych – teorii. Przekazywanie wiedzy o takich teoriach, a nie tylko umożliwianie nabycia sprawności praktycznej przez ucznia, wiąże się z refleksją naukową, również wskazaną podczas dokonywania reform ustroju państwa.

Wiedza wpływa na władzę³³, podobnie jak dostęp do przepisów prawa zmienia sposób traktowania jednostki. Obywatel jest współodpowiedzialny za państwo, choć często swoje związki z przepisami prawa odbiera raczej jako podległość władzy, niż jako wspólne poszukiwania najlepszych decyzji

³¹ A. Korybski, *Wykładnia przepisów prawa stanowionego w anglosaskim porządku prawnym (wybrane zagadnienia)*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2016, t. XXV, nr 3, s. 429.

³² M.G. Algero, *The Sources of Law and the Value of Precedent: A Comparative and Empirical Study of a Civil Law State in a Common Law Nation*, „*Louisiana Law Review*” 2005, t. 65, nr 2, s. 811.

³³ L. Soete, *Innovation, Technology and Productivity: Why Europe Lags Behind the United States and Why Various European Economies Differ in Innovation and Productivity*, [w:] *The Network Society. From Knowledge to Policy*, red. M. Castells, G. Cardoso, Washington 2005, s. 125.

w sprawach publicznych³⁴. Zaszyfrowanie, rozumiane jako posługiwanie się niezrozumiałym językiem, może z jednej strony budować poczucie obcości państwa czy też skłaniać do korzystania z usług prawników, może być przykładem złej legislacji, wysokiej specjalizacji albo skierowania określonych przepisów tylko do ograniczonej grupy osób³⁵.

Ustawodawstwo, akceptujące istniejące normy społeczne, porównywane może być do zasad nauczania w szkołach akceptujących indywidualną ekspresję jednostek³⁶. Krytyka obu tych porównywanych zjawisk może wiązać się z ograniczonym oddziaływaniem na jednostki, nawet kiedy takie oddziaływanie jest potrzebne, choćby w zakresie odpowiedniego podziału pracy w społeczeństwie, czy przewidywania umiejętności przydatnych w wyspecjalizowanym życiu zawodowym. Istnieje szereg związków między pedagogiką i ustrojodawstwem, a związki te i podobieństwa istniejące między oboma dziedzinami umożliwiają metaforyczne posługiwanie się określeniami ze świata pedagogiki do ukazywania zjawisk i prawidłowości związanych z prawem konstytucyjnym.

Literatura

Algero M.G., *The Sources of Law and the Value of Precedent: A Comparative and Empirical Study of a Civil Law State in a Common Law Nation*, „Louisiana Law Review” 2005, t. 65, nr 2.

Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, Warszawa 1982.

Awla H.A., *Learning Styles and Their Relation to Teaching Styles*, „International Journal of Language and Linguistics” 2014, t. 2, nr 3.

Botha E., *Why metaphor matters in education*, „South African Journal of Education” 2009, t. 29.

Budaev E.V., Chudinov A.P., Trubina G., *Conceptual Metaphor in Educational Discourse*, „Biosciences Biotechnology Research Asia” 2015, vol. 12(1).

³⁴ M. Lewans, *Administrative Constitutionalism and the Unity of Public Law*, „Osgoode Hall Law Journal” 2018, t. 55, nr 2, s. 556.

³⁵ L. Gill, *Law, Metaphor, and the Encrypted Machine*, „Osgoode Hall Law Journal” 2018, t. 55 nr 2, s. 446.

³⁶ T.C. Lay, *The Curricular and Pedagogic Creativity of Summerhill School, and Related Reflection on the Teaching in Singapore*, „Journal of Education and Human Development” 2014, t. 3, nr 2, s. 544.

- Carter S., Pitcher R., *Extended metaphors for pedagogy: using sameness and difference*, „Teaching in Higher Education” 2010, t. 15, nr 5.
- Dudak A., *Istota i znaczenie edukacji prawnej w kształtowaniu społeczeństwa otwartego*, „Przegląd Pedagogiczny” 2014, nr 2.
- Ebbesson J., *Law, Power and Language: Beware of Metaphors*, „Scandinavian Studies in Law” 2008, t. 53.
- Elster J., *Forces and Mechanisms in the Constitution-Making Process*, „Duke Law Journal” 1995, t. 45.
- Freire P., *Pedagogy of the oppressed*, Continuum, Nowy Jork–Londyn, 2005.
- Gemel A., *Codziennosc metafory w perspektywie kognitywistycznej. Próba krytycznej analizy*, „Nauki o wychowaniu. Studia interdyscyplinarne” 2016, nr 1.
- Gill L., *Law, Metaphor, and the Encrypted Machine*, „Osgoode Hall Law Journal” 2018, t. 55 nr 2.
- Hinchliffe G., *Education or Pedagogy?*, „Journal of Philosophy of Education” 2001, vol. 35, nr 1.
- Imamović A., *Metaphor and metonymy in legal texts*, „Jezikoslovlje” 2013, t. 14, nr 2–3.
- Khedkar P.D., Nair P., *Transformative Pedagogy: A Paradigm Shift in Higher Education*, 3rd International Conference on Multidisciplinary Research & Practice, 2016, t. IV, nr 1.
- Kopaczyńska I., *Pedagogiczna kategoria błędu. Teoretyczne konteksty – praktyczne inspiracje dla edukacji wczesnoszkolnej*, Kraków 2020.
- Kordziński J., *Nauczyciel, trener, coach*, Warszawa 2013.
- Korybski A., *Wykładnia przepisów prawa stanowionego w anglosaskim porządku prawnym (wybrane zagadnienia)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. XXV, nr 3.
- Kubik A., *Przykład. Dydaktyczny składnik ustawodawstwa – Studium empiryczne*, Toruń 2006.
- Lakoff G., Johnson M., *Metaphors We Live By*, Chicago-Londyn 1980.
- Lay T.C., *The Curricular and Pedagogic Creativity of Summerhill School, and Related Reflection on the Teaching in Singapore*, „Journal of Education and Human Development” 2014, t. 3, nr 2.
- Lewans M., *Administrative Constitutionalism and the Unity of Public Law*, „Osgoode Hall Law Journal” 2018, t. 55, nr 2.
- Macdonald R.A., *Three Metaphors of Norm Migration in International Context*, „Brooklyn Journal of International Law” 2009, t. 34, nr 3.
- Ochmański J.W., *Teoria sytuacjonizmu w zastosowaniu – Prusy i Rzesza przed Trybunałem Państwa*, Poznań 2020.
- Pankowska D., *Nauczyciel w perspektywie analizy transakcyjnej*, Lublin 2010.
- Pietrzyk-Reeves D., *Podstawy zgody i dyskursu publicznego w koncepcji umowy społecznej Jana Jakuba Rousseau*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2011, t. 3.

- Piorunek M., *Nauczyciel-wychowawca (nie)wspierający ucznia – o znaczeniu nauczycielskich kompetencji społecznych*, Poznań 2020.
- Pohl Ł., *Struktura normy sankcjonowanej w prawie karnym*, Poznań 2007.
- Schulz R., *Całość i struktura jako kategorie systemowego oglądu edukacji*, Kraków 2020.
- Shah R.K., *Conceptualizing and Defining Pedagogy*, „IOSR Journal of Research & Method in Education” 2021, t. 11, nr 1.
- Smith M.R., *Levels of Metaphor in Persuasive Legal Writing*, „Mercer Law Review” 2007, t. 58, nr 3.
- Soete L., *Innovation, Technology and Productivity: Why Europe Lags Behind the United States and Why Various European Economies Differ in Innovation and Productivity*, [w:] *The Network Society. From Knowledge to Policy*, red. M. Castells, G. Cardoso, Washington 2005.
- Solove D.J., *Privacy and Power*, „Computer Databases and Metaphors for Information Privacy” 2001, t. 53.
- Stadniczeńko S.L., Zamelski P., *Pedagogika prawa – Pomoc w zrozumieniu prawa i sensu życia*, Warszawa 2020.
- Watkins C., Mortimore P., *Pedagogy: What Do We Know?*, [w:] *Understanding Pedagogy and its impact on learning*, red. P. Mortimore, Londyn 1999.